

॥ श्री ॥

24848

B

# ॥ एकादशी विवेकः ॥

धौमत्परमहंसपूर्णाश्रमस्वामिविरचित.

एकादशी परामर्शः ।

आश्रमिणां तत्प्रवर्तकाचार्याणां च तुष्टिदस्तद-  
भिप्रायसूचकः

श्रीयतीन्द्रकृष्णानन्दसरस्वती कृतश्च

वर्तकोपाह्वामनरावशर्मणा मुद्रयित्वा प्रकाशितः ।

तारायन्त्रालये

बनारस ।

सम्बत् १९५४

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

## ॥ एकादशी विवेकः ॥

—०—

धीलक्ष्मीरमणंनत्वालक्ष्मीरमणतुष्टये ॥

करोमिस्त्रीयबोधाय दैकादश्याविवेचनम् ॥ १ ॥

उदयात्प्राक्चतस्रस्तु घटिका अरुणोदय इति स्कन्द  
नारदाभ्यामुक्ते अरुणोदये दशमीगन्धशून्यैकादशी शुद्धा उ-  
पोष्या ॥ अरुणोदयमारभ्य दशमीयुताविद्धात्याज्या । अरुणो-  
दयकालेतुदशमीयदि दृश्यते ॥ साविद्धैकादशीतत्र पापमू-  
लमुपोषणमिति भविष्यपुराणवचनात् ॥ उदयोपरिविद्धातु  
दशम्यैकादशीयदा ॥ दानवेभ्यः प्रीणनार्थदत्तवान् पाकशास्-  
न इति काण्ववचनात् । दशम्याः प्रान्तमादाययदोदेति दिवा-  
करः ॥ तेनस्पृष्टंहरिदिन दत्तंजम्भासुरायत्वितिस्मृत्यन्तरवच-  
नात् । अरुणोदयवेलायां विद्धा काचिदुपोषिता ॥ तस्याः  
पुत्रशत नष्ट तस्मात्तांपरिवर्जयेदिति कौत्सवचनात् । दशम्य-  
नगतायत्रतिथिरेकादशीभवेत् ॥ तत्रापत्यविनाशश्चपरेत्यनरक

यजेदिति नारदवचनात् । दशमीशेषसंयुक्तां यः करोति विमूढ-  
 धी ॥ एकादशीफलं तस्य न स्याद् द्वादशावापिकमिति ब्रह्मवै-  
 वर्तात् । दशमीशेषसंयुक्तामुपोष्यैकादशीकिल ॥ सद्यस्तरुते-  
 नेह नरो धर्मेण मुच्यत इति विष्णुरहस्याच्च । अयं च विद्वानि-  
 पेधः शुद्धायाः संभवे असंभवे तु विद्वैव सर्वरूपोप्या ॥ एकादशी  
 भवेत् काचित् दशम्यादुपिता तिथिः । वृद्धिपक्षे भवेद्दोषः क्षय  
 पक्षे तु पुण्यदेति विष्णु रहस्यात् ॥ एकस्मिन् सायने त्वह्निति-  
 धीनां जितयं यदा । तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलमि-  
 तिवसिष्ठेन क्षयदिनस्यातीय पुण्यजनकत्वबोधनात् ॥ एका-  
 दशी दिशायुक्ता वर्धमाने चिबर्जयेत् । क्षयमार्गे स्थिते सोमैकु-  
 र्यीत दशम्यायुतामिति भविष्यपुराणान् ॥ एकादशी दिशा विद्धा-  
 परतानन्ववर्धते । यतिभिर्गृहिभिश्चैव सोपोप्याक्षयेति धिरिति  
 हेमाद्रिधृतपद्मपुराणवचनात् ॥ अविद्वानि निविद्धैश्च न लभ्यन्ते-  
 दिनानि तु । मुहूर्तैः पञ्चभिर्विद्धाग्राह्यैवैकादशीतिथिः ॥ तदध-  
 विद्वान्यन्यानि दिनान्युपवसेद्बुधः । पूर्वविद्वानकर्तव्यापष्टचेका  
 दश्यथाष्टमी ॥ एकादशीनुकुर्यात् क्षीयते द्वादशीयदीति ऋष्य-  
 शृङ्गवचनात् । एकादशी तृतीया च पष्ठी चैव त्रयोदशी ॥ पूर्वं  
 विद्वानुकर्तव्याय दिनस्यात्परेहनीति घसिष्ठवचनात् । एकाद-  
 शी न लभ्येत सकलाद्वादशी मयेव ॥ उपोष्यैकादशीविद्धा-

ऋषिरुद्दालकोदयीदिति ऋष्यशृङ्गवचनात् । दिनक्षयमृतेदे-  
 चिनोपोप्यादशमीयुता ॥ सैवोपोप्यातदापुण्या परतश्चेन्नयोद-  
 शीतिपञ्चपुराणवचनात् द्वादश्यां यदि त्रयोदशीत्यर्थः । द्विस्पृगे-  
 कादशीयत्रतत्रसन्निहितोहरिः । तामेवोपवसेत्काममकामो वि-  
 ण्णुतत्पर इति वैष्णवस्य क्षयगतैकादश्याः प्राशस्त्यबोधक-  
 कूर्मपुराणवचनाच्च ॥ प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वा उदयादोदयाद्रवेः ।  
 संपूर्णा इति विख्याताहरिवासरर्वाजिता इति स्कन्दपुराणवच-  
 नात् ॥ उदयात्प्राग्यदा विप्रमुहूर्तद्वयसंयुता । संपूर्णकादशीश्ले-  
 यात्त्रैवोपवसेद्गृहीतिगारुडपुराणवचनात् ॥ आदित्योदयवे-  
 लायाः प्राङ्मुहूर्तद्वयान्विता । एकादशी तु संपूर्णा विद्वान्या-  
 परिकल्पितेति भविष्यपुराणवचनाच्चावगतसंपूर्णत्वविशिष्टा  
 एकादशी यदावर्धते तदा विष्णुप्रीणनतत्परैः उपवासद्व-  
 यंकार्यमिति बृहद्वसिष्ठमतम् ॥ संपूर्णकादशी यत्र प्रभातेपुन-  
 रेवसा । लुप्यते द्वादशीतस्मिन्नुपवासः कथं भवेत् ॥  
 उपोष्येद्वेति धीतत्र विष्णुप्रीणनतत्परैरिति बृहद्वसिष्ठवचनात् ।  
 यदा तु अहोरात्रव्यापिर्नीपूर्णा अरुणोदये दशमीविद्धा शुद्धा वा  
 एकादश्येव वर्धते तदा पूर्वा गृहस्थैः कार्या निष्कामस्तु गृही-  
 कुर्यादुत्तरैकादशी सदा ॥ प्रातर्भवतु वा मा वा द्वादशी च  
 द्विजोत्तमेति हेमाद्रिधृतस्कन्दपुराणवचनेन सकामगृह-

स्वस्य पारणे द्वादश्याचक्षयकत्वप्रतीतेः घट्यमाणवचनकदम्बाद्या ।  
उत्तरा यत्पादिभिः कार्या ॥ प्रथमेऽह्निसंपूर्णा व्याप्या-  
होराप्रसयुता । द्वादश्यां च तथा तातद्वदयते पुनरेवसा ॥  
पूर्वा कार्यागृहस्यैस्तुपतिभिश्चोत्तराग्निभो इति स्कन्दपुराणवच-  
नात् ॥ एकादशीविद्वाचेत् शुक्लेरुष्णेविशेषतः । उत्तरा तु  
यतिः कुर्यात्पूर्वामुपयमेद्गृहीति प्रचेतोयचनात् ॥ पुनः प्रभात-  
समये घटिकैकायदाभवेत् । अश्रोपवासो विहितोवनस्थस्यय-  
तेस्तथा ॥ विधवायाध तत्रैव परतोद्वादशीनचेदिति गृहस्थ  
स्य पूर्वास्तूचकात् गार्हपत्यपुराणवचनात् । अयोदश्यां न लभ्येत  
द्वादशी यदि किञ्चन ॥ उपोष्यैकादशीतत्र दशमीमिधितापि  
चेतिस्कन्दपुराणवचनात् । अयोदश्यापदानपृष्ठादशीघटिका-  
दयम् ॥ दशम्यैकादशीविद्वातेघोषोप्यामशतिधितिं द्वापित  
यचनात् । पारणादेनलभ्येत द्वादशीफलपापि चेत् ॥ तदानीं  
दशमीविद्वाप्युपोष्यैकादशीतिधिरिति श्रुत्यगृहवचनात् । द्वा-  
दशीत्यल्पमल्पापि यदि न स्यात्परं हनि ॥ दशमीमिधिता वा-  
र्यामहापातकनाशिनीति गृहदग्निमुच्यनाथ ॥ पूर्वोक्तगार्ह-  
स्कन्दपुराणादिवचनैः “विद्वाप्यविद्वायिज्ञेया परतोद्वादशीन  
चेत् ॥ अग्निद्वापि च विद्वास्यात्परतोद्वादशीयदी”त्यनेन गृह-  
२१४ एकादशीमात्रहृदीविद्याया मध्यैकादश्या मघिद्वात्य-

बोधकेन एकादशीद्वादशयोर्वृद्धौ अविद्याया अप्येकादश्या. स-  
 र्वेषां विद्यात्वबोधकेन पादवचनेनापि गृहस्थवैष्णवस्य शैवादि-  
 गृहस्थवत् विद्यापूर्वेकादशीप्राप्ता “दशमीवेधसंयुक्तोयदिस्या-  
 दारुणोदयः। नैवोपोष्यं वैष्णवेनतद्दिनेकादशीवत”मित्यनेन गारुड  
 पुराणवचनेन निषिध्यते अतस्तेन उत्तरैवकार्या। गारुडवचनस्यो  
 क्तित्याचारिताभ्यांनद्गीकारे अरुणोदयदशमीविद्धैकादश्याम  
 विशेषेणोपवासनिषेधकैः पूर्वोक्तानेकवचनै परमापदमापन्नो  
 हर्षेवासमुपसृतः ॥ नैकादशीत्यजेद्यस्तूयस्य दीक्षास्तिवैष्ण-  
 वी ॥ समात्मासर्वजीवेषु निजाचारादविप्लुतः ॥ विष्णवर्षिता-  
 खिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते इति स्कन्दपुराणोक्तलक्षणस्य  
 वैष्णवस्यापि उपवासनिषेधसिद्धौ वैयर्थ्यं वैष्णवेन नैवोपोष्यं  
 तदितरै सर्वैरुपोष्यमित्यर्थस्वीकारे उभयवृद्धौ एकादशीमात्र  
 वृद्धौवाविद्धैकादश्याः सर्वैरुपोष्यत्वापत्त्या विरुद्धार्थप्रतिपाद-  
 कत्वं चा स्पष्टमेवेतिबोध्यम् ॥ यदातु एकादशी द्वादशीच वर्ध-  
 तेतदासर्वैरुत्तराकार्या। सपूर्णैकादशीयत्र प्रभातेपुनरेवसा ॥  
 तत्रोपोष्याद्वितीयातुपरतो द्वादशीयदीति भृगुवचनात्। संपू-  
 र्णैकादशीयत्रप्रभाते पुनरेवसा ॥ सर्वैरेवोत्तराकार्यापरतो द्वाद-  
 शीयदीति नारदवचनात्। संपूर्णैकादशीयत्रप्रभाते पुनरेवसा ॥  
 तत्रोपोष्यापरापुण्यापरतो द्वादशीयदीति गारुडवचनात्। ए-

कादशी विष्णुनाचेतद् द्वादशीपरत स्थिता ॥ उपोष्याद्वादशीत-  
 त्रयदीच्छेत्परम पदमिति यागहपुराणवचनात् । संपूर्णकादशी-  
 यत्र प्रभाते पुनरेवसा ॥ वैष्णवीचत्रयोदश्यांघटिकैकापिदृश्य-  
 ते । गृहस्थोपिपराकुर्यात् पूर्वानोपयसेत्तदा ॥ पूर्णाप्येकादशी-  
 त्याज्या वर्धते द्वितयदीतिस्मृत्यन्तरवचनाच्च । एकादशीवि-  
 ण्णुनाचेद्द्वादशीपरत स्थिता ॥ उपोष्याद्वादशी तत्रयदीच्छे-  
 त्परमपदमिति यागहपुराणवचने । एकादशीभवेत्पूर्णापरतो  
 द्वादशी यदि ॥ एकादशीं परित्यज्य द्वादशीं समुपोपयेदिति उ-  
 भयवृद्धिमतिपादकस्मृत्यन्तरवचने । संपूर्णकादशीयत्र द्वाद-  
 श्यां वृद्धिगामिनी ॥ द्वादश्यालङ्घनकार्यं त्रयोदश्यांतु पारणमिति  
 नारदवचने । एकादशीकलाप्राप्तायेन द्वादश्युपोषिता ॥ तुल्य  
 षत्तुशतस्योत्तत्रयोदश्यांतु पारणमिति विष्णुरहस्यवचनच-  
 यथा एकादश्या कलादियुनाया द्वादश्या केवलद्वादशीशब्द  
 प्रयुक्तं तथैव आदित्योदयवेलाया आरभ्य पश्चिमादिका । सक्ती-  
 र्णकादशीनामत्याज्याधर्मफले सुभि ॥ पुनरप्यत्रवृद्ध्यर्थं द्वाद-  
 श्यामुपधासयेत् । तत्रषत्तुशत पुण्य त्रयोदश्यांतु पारणमिति  
 गारुडपुराणवचने ॥ एकादशी भवेत्पूर्णापरतो द्वादशी यदि ।  
 तदाह्येकादशीत्यक्त्वा द्वादशीं समुपोपयेदिति स्कन्दपुराणव-  
 चने । एकादशीयदापूर्णापरतो द्वादशी भवेत् ॥ उपोष्याद्वाद-

शीतप्रतिधिबृद्धिः प्रशस्यतइति तिधि बृद्धिप्राशस्त्यप्रतिपादक  
 कालिकापुराणवचने । पूर्णामवेद्यदानन्दाभद्राचैव विवर्धते ॥  
 तत्रोपोप्यातुभद्रास्यात् तिधिबृद्धिः प्रशस्यतइति गारुडपुरा-  
 णवचने एतादृशान्यवचनेषुच द्वादशीशब्द स्वल्पैकादशीयु-  
 कद्वादशीवाचकः नतु केवलद्वादशीवाचकः आदित्योदयवेला-  
 या आरभ्य० संपूर्णा० पूर्णा० तिधिबृद्धिः प्रशस्यतइत्यादिवच-  
 नस्य पदैरेकार्थस्य संभवात् नचेदेकादशीविष्णौ द्वादशीपरतः  
 स्थिता ॥ उपोष्यैकादशीतत्रयदीच्छेत्परमंपदमिति नारदवच-  
 नानुसारात् । शुद्धायदासमाहीनासमाक्षीणाधिकोत्तरा ॥ एका-  
 दशीमुपवसेन्नशुद्धां वैष्णवीमपीति स्कन्दपुराणवचनात् । एका-  
 दशीनलभ्येत सकलाद्वादशीभवेत् । उपोष्यैकादशीविद्धाश्रु-  
 पिरुहालको ध्रुवीदिति ऋष्यशृङ्गवचनेन परतएकादश्यभावे-  
 विद्धाया अप्यङ्गीकाराच्च ॥ एकादशीक्षये विद्धैकादश्युपवास-  
 विधायैकादस्मादेवऋष्यशृङ्गवचनात् । एकादशीदिशायुक्तां-  
 वर्धमाने विवर्जयेत् ॥ क्षयमार्गस्थितेसोमे कुर्वीतदशमीयुता  
 मिति भविष्यत्पुराणवचनात् । एकादशीभवेत्काचिद्दशम्या  
 दूषितातिधिः ॥ वृद्धिपक्षेभवेद्दोषः क्षयपक्षेतुपुण्यदेतिविष्णुर-  
 हस्यवचनादपि एकादशीयदालुतापरतो द्वादशीभवेत् । उपो-  
 ष्याद्वादशीतत्रयदीच्छेत्परमांगातिमिति व्यासवचनस्यापि ए-



कादशीयदालुताछिन्नाखण्डितादिनद्वयेपि पूर्णानभवति पूर्वदि-  
ने उदये दशम्याः सत्वात् उचरोद्दिने उदये एकादश्याः स्वल्प-  
त्वाच्चतद्वतदा द्वादशीस्वल्पैकादशीयुक्ता द्वादशी उपोष्यान्तु  
पूर्वा अलुतेति छित्वा वार्द्धशार्धस्य स्वीकाराच्च । किञ्च महा-  
शिवराज्याः आम्बिनशुक्लप्रतिपदश्चामाविद्यायाराष्ट्रमङ्गमहा-  
पातकादिजनकत्वेनातिनिषिद्धत्वेपि अविद्याया असंभवे  
अमाधिदैवयथा स्वीक्रियते नतिष्यन्तरंतथैव एकादश्यादश-  
मीविद्याया अतिनिषिद्धत्वंपि शुद्धाया असंभव अविशेषेण वि-  
द्वाग्रहणप्रतिपादकपूर्वोक्तवचनैर्दशमीविद्याया एव ग्रहणौ-  
चित्यात् सर्वत्रैकादशीकार्या द्वादशीमिधितानरैः । प्रातर्मवतु  
मावाभूत्पतौनित्यमुपोषणमिति ऋष्यशृङ्गवचनेनापि खण्डति-  
थौ सर्वत्रक्षयवृत्त्यादौ द्वादशीयुक्ता एकादशी ग्राह्या नतु केव-  
लद्वादशीत्यर्थस्य प्रतिपादनात् ॥ शुद्धैकादशीसंभवसंदेहे-  
विदैकादश्युपवासापेक्षया शुद्धद्वादश्युपवास एवधरः । उपो-  
ष्याद्वादशी शुद्धद्वादश्यामेवपारणम ॥ निर्गतायां त्रयोदश्यां  
कलायादिकलापि वा । द्विकलायांतु द्वादश्यांपारण्यः करोति-  
हि । तामुपोष्यमहीपालनगर्भे विशतेनरः इति हेमाद्रिघृतम-  
विष्यवचनात् । विवादेषु तु सर्वेषु द्वादश्यांसमुपोषणम् ॥ पार-  
णहि त्रयोदश्यामाशेयं मामकी मुनेरिति मार्कण्डेयुप्रशुभसंवादाद्ये-

( ९ )

त्यलम् । तथाच शुद्धाविद्धावा एकादशयेवग्रहस्ययत्यादिभिः  
यथाशास्त्रमुपोष्या नतु एकादशीक्षयादौ केवलद्वादशीतिसि-  
द्धम् ॥ पक्षपातं परित्यज्यविचार्यैकतयुद्धिभिः । एकादश्याचिवे-  
कंन श्रीलक्ष्मीरमणोविभुः ॥ प्रीयतांसर्वलोकस्य शतनोतु च -  
शाश्वतम् ॥

यश्चास्माविहितंयरात् तेनानुष्ठेयमादरात् ।  
नविशेषात् यद्विहितं तत्सर्वैरितिपद्धतिः ॥

---

श्रीजयसचिदानन्द ॥

## ॥ एकादशी परामर्शः ॥



सर्वव्रतानां संपूर्तिर्योस्मस्तस्मैपरात्मने ।

धीरुष्णाय महावृषभक्तासक्ताय ते नमः ॥ १ ॥

आश्रमाङ्गं व्रतं किञ्चिन्नित्यसर्वार्थसाधनम् ।

निर्णयते कृष्णतुष्ट्यै कृष्णानन्देन भिक्षुणा ॥ २ ॥

अथैकादशीव्रतं परामृश्यते । एकादशीनाम कालाधिपे षोडश-  
मीद्वादशीमभ्यगत शुद्धः ॥ व्रतं नाम भोजने तदभावश्च । शार-  
मधिकारिणपर्यवसन्नं फलायकल्पने शारव्रत्त्वात् ॥ विधिवचने  
शारव्रतस्तिष्ठ प्रवृत्तमेकादशीव्रतं भोजननिवृत्तिभोजनोभय-  
रूपं विष्णुदेवताकं वैष्णवेपर्यवसन्नं तद्वक्षणमभिहितं यथा ।  
पट्माषदमाषत्रोहर्षे वा समुपस्थितः ॥ नैकादशीत्यजेद्यस्तु यस्य  
दीक्षास्ति वैष्णवी ॥ इति ॥ अत्र चाफये द्वाभ्यां यच्छब्दाभ्यां ल-  
क्षणद्वयमभिहितं तच्छब्दद्वयापेक्षणात् । नैकादशीत्यजेदिति  
विधिः ॥ योनत्यजेत्स वैष्णवस्त्येकं लक्षणम् । यस्य वैष्णवी दीक्षा-

स्तिसवैष्णवइत्यपरम् ॥ वैष्णवीदीक्षासंन्यासः ॥ अत एव द्वेरू-  
 पेवासुदेवस्य चरं चाचरमेव च । चरं सन्यासिनां रूपमचलं  
 प्रतिमादिकमिति दीक्षामात्रेण विष्णुत्वमतएवपाञ्चरात्रादि  
 दीक्षितोपिसमिच्छति विज्ञानघात्रमक्रमम् ॥ यदि मन्यते तथैव  
 दीक्षयावैष्णवत्वं तर्हि करोतु यतिसंमतमेकादशीम् । परंतु गार्ह-  
 स्थ्यादनिवृत्तौ गृहस्थवाक्यविषयतां नातिवर्तते ॥ अस्य व्रत-  
 स्याश्रमावलम्बेन प्रवृत्तेः । ननु कथं वैष्णवः संन्यासी विष्णुरूप-  
 वादिति चेद्रूपं विष्णोः साधकात्मातद्रत्वाद् वैष्णवः कोत्र विवादः ॥  
 गृहस्थब्रह्मचारिणौ सामान्यलक्षणसंपन्नौ गृहस्थशब्देन व्यव-  
 ह्रियेते । ब्रह्मचारिणस्तत्साधिताश्रमस्वामित्वात् ॥ निवृत्तिधर्म-  
 निष्ठः संन्यासी वैष्णवशब्देन । तथा गार्हस्थ्यान्निवृत्तः संन्यास-  
 मप्राप्तो दीक्षाविशेषदीक्षितो वानप्रस्थः प्रसिद्धः ॥ तथानैष्ठि-  
 कब्रह्मचारिपुवैखानसादयोऽन्यानप्रस्थाः प्रसिद्धाः पुराणेषु ते सर्वे-  
 निवृत्तिपरायणाः वैष्णवा व्यपदिश्यन्ते । तथाविधवापि प्राप्त-  
 निवृत्तिधर्मांसापि वैधव्येन दीक्ष्यतेऽतएव न गेहिनी ॥ तस्मादा-  
 श्रमभेदाननतिलङ्घ्यनिर्णेतव्यैकादशी । तथाच चत्वारोऽधि-  
 कारिणः ॥ गृहीतवनस्योपतिर्विधवाचोति । एष्वधिकारिपुप्राप्ते-  
 ऽस्मिन्मते द्वौ वेधौ दशमीकृतौ व्रतप्रतियन्धावरणोदयवेधः सूर्यो-  
 दयवेधश्चेति ॥ सूर्योदयवेधोदानवानां मूलकर्मणाम् । उदयोप-

रिविद्धा तु दशम्यैकादशी यदा ॥ दानवेभ्यः प्रीणनार्थं दत्तवा  
 न्पाकशासनश्चेति ॥ अरुणोदयवेधः परिशिष्टदूतरेषाम् ॥ स च  
 वैष्णवानामवैष्णवानां समानः । यथा दशमीदूरे भवेद्यथाद्वाद-  
 श्यां पारणं घटेत तथैतद्भूतमाचरितव्यमिति शास्त्रतात्पर्यमव-  
 सीयते । यद्युभयं न घटेत तदा विज्ञायामेव यतं पारणं द्वादश्याम् ॥  
 यदि ततः परं घृष्टां दशालेशस्तदा विज्ञातव्यत्वा लेशमात्रायामे-  
 कादश्यां यतं लेशमात्रायां द्वादश्यां पारणम् । यथा पूर्वदिने सूर्य-  
 यस्यारुणोदये दशमीसंसर्गाद्दशमीत्वं तथा सूर्यस्पर्शादेकाद-  
 शीत्वं द्वादशीत्वं चैतद्व्यतोपयोगितम् ॥ पञ्चमहायज्ञानामस्य  
 न्तोपसंहारस्तु निर्मूलायावद्दिनस्य यताद्वादशीत्वादेकादशी-  
 यत् । सत्यामेवं व्यवस्थायां परापरवैष्णवभेदेनाश्रमभेदमूलनव्य-  
 वस्थाप्यते यतम् । यद्यहर्णामर्गविषादकालेऽपि यतनिष्ठत्वं वैष्णव-  
 त्वं तच्च समानं चातुर्वर्णिकचातुरधर्म्यपञ्चोपासकानाम् ॥ यच्च  
 निवृत्तिदीक्षाचर्यसंन्यासोनामद्वितीयं लक्षणं तच्च पञ्चोपास-  
 कसाधारणं ब्राह्मणासाधारणं च । कोदीक्षितो भवेद्गुरुत्वं  
 लक्षणेन ब्राह्मणेतरः ॥ यच्च पाञ्चरात्रादीदीक्षावत्त्वं वैष्णवत्वं  
 मिति लक्षणं तन्निन्दोपलब्धेरधोत्तासाधारणम् । यदि नाङ्गीक्रिये  
 तन्निन्दितत्वं तर्हि चातुर्वर्ण्यसाधारणम् ॥ एवं च कामानधिकारि-  
 त्वं वैष्णवत्वं परं तदधिकारित्वमपरमिति पर्यवसितं सप्तमम्

निष्कामाचरणीये व्रते एकादश्युपोष्येत्युत्सर्गः । विद्वानोपो-  
 ष्येतिनिषेधः ॥ पारणायद्वादश्यभावे शुद्धाया असमवे विद्याप्यु-  
 पोष्येतिप्रतिप्रसवः । शुद्धायाः समवेद्वादश्यभावे वैष्णवेन नि-  
 ष्कामेन विद्धा नैयोपोष्येतिनियमः ॥ वैष्णवोयतिर्वनसोविध-  
 धाच । सत्येवम् ॥ दशम्यनुगतायत्रतिथिरेकादशीमवेत् । तत्रा-  
 पत्यविनाशश्च परेत्यनरकव्रजेत् ॥ इत्येव जातीयकानि वेधनिषे-  
 धोत्सर्गवाक्यानि विद्याप्यविद्याविज्ञेयापरतो द्वादशीतचेत् ।  
 अविद्यापिचविद्यास्यात्परतोद्वादशीयर्दात्यनेनैकवाक्यता प-  
 ज्ञानि वेध सकोचयन्ति प्रसारयन्ति च ॥ तथा च विशिष्टोऽर्थं  
 पारणयोग्यद्वादशीयुतैकादश्युपोष्येति । अत एव द्विरूपेका-  
 दशीयत्र तत्र सनिहितोहरिः ॥ तामेवोपवसेत्काममकामोविष्णु-  
 तत्परइत्येवजातीयकान्येकादशीक्षयवचनानि चरितार्थानि ।  
 एतान्येवविद्वानिषेधवाक्यानि विधिवचनैरेकादशीमुपवसेन्न-  
 कदाचिदतिक्रमेत् ॥ एकादशीसदोपोष्यापक्षयोः शुक्लकृष्ण-  
 योरित्यादिभिरेकवाक्यतापन्नान्यविद्वैकादशीनित्यमुपोष्येत्यर्थ-  
 मभिदधति । तथाच वाक्यद्वयं द्वादशीयुतत्वाविद्धत्वविशे-  
 षणाभ्याम् ॥ अत एव संपूर्णैकादशीयत्रप्रभातेपुनरेवसा । लुप्यते  
 द्वादशीतस्मिन्नुपघास कथं मवेत् इति सन्देह उपपद्यते ॥  
 अन्यतरविशेषणव्यभिचारात् । संपूर्णत्वमुदयद्वयव्याप्तिम्

त्वात् ॥ अविद्धात्वादुत्तरदिने प्राप्त परन्तु पारणयोग्यद्वादश-  
 भाघात्पूर्वदिनेप्राप्तमित्यर्थः । आदित्योदयवेलाया प्राड्मुहूर्त-  
 द्वयान्विता ॥ एकादशी तु सपूर्णाविद्धान्यापरिकल्पितेतिप्रश-  
 स्ततमसपूर्णत्याङ्गीकारे सदेहानुत्थानप्रसगात् । एव सदेहो  
 पपत्तायाह ॥ उपोष्येद्वेतिथीतत्रविष्णुप्रीणनतत्परैः । इति सा-  
 मान्यतः प्राप्तेऽधिकारभेदेनव्यवस्थामाह ॥ निष्कामस्तुगृहीषुयां  
 उत्तरैकादशीसदा । प्रातर्भवतुगामावाद्वादशी च द्विजोत्तमेति ॥  
 निष्कामोऽगृहीत्युपलक्षणवन्त्यतिविधयानाम् । यस्माद्गृहीत्व  
 निष्कामत्व च समानाधिकरणमनुपपन्न तस्माद्गृहीतिवाकुर  
 अधिकारभेदबोधनाय ॥ नतेऽग सूर्यस्पर्शानियमोद्वादश्यां सूर्योदये  
 भवतुव्याघातेषां सा द्वादशीत्यर्थः एषैवव्ययस्या धाकयान्तरेषा-  
 क्यद्वयविषयत्वात् । प्रयोगेहानि सपूर्णाव्याप्याहोरात्रसयुता ॥  
 द्वादश्यां च तथातातद्वदयते पुनरेवसा ॥ पूर्वावायां गृहस्थस्तुयति-  
 मिध्वोत्तराविमो ॥ एकादशीविबृद्धाचेद्दुहेऽष्टष्णेविशेषतः ॥ उ-  
 त्तरांतुयति कुर्यात्पूर्वामुपवसेद्गृही । यतिरित्युपलक्षण निष्का-  
 मानाम् ॥ पुनः प्रभातसमये घटिकैवायदा भवतु । अतोपयासो-  
 विहितो वनस्थस्ययतस्तथा ॥ विधवायाश्चतत्तैव परतोद्वादशीन-  
 चेत् । अधिकारिविशेषवेधसकाचौद्वादशीविसृताइति तात्प-  
 र्यम् ॥ गृहिणातिष्यन्ते द्वाद श्यां पारण वनस्थादीनामुत्तरदिने

द्वादश्याम् । अतएव पारणाहे न लभ्येत द्वादशीकलपा-  
 पिचेत् । तदानीं दशमीविद्याप्युपोष्यैकादशीतिथिरिति वचनं  
 गृहस्थेषुकामाधिकारिषुचरितार्थम् ॥ यदिकलामाग्रमपि-  
 स्यात्तदापरं प्राप्ता सर्वेषाम् । वेधाभावेपूर्वव सर्वेषां प्रति-  
 षन्धामावात् ॥ उदयात्प्राग्यदाविप्रमुहूर्तद्वयसंयुता । संपू-  
 र्णैकादशी ज्ञेया तत्रैवोपवसेद्गृहीति न विधायकं तत्रैवेति निय-  
 मेनातयात्वे यताभावप्रसङ्गात् ॥ तस्माद्वयवस्थाप्रयोजकं  
 तत्पूर्णत्वं सूर्यद्वयस्पर्शरूपम् । पूर्वदिने विदित्वा बुध्नुरदिने द्वादश्य-  
 मायात्प्रवृत्ताव्यवस्था ॥ द्वादशी कामं पूरयति मोक्षमेकाद-  
 शीति सत्यमधिकारिनिदर्शनात् । ननूत्तरदिने फलं द्वादशीति  
 चेत्सूर्यस्पर्शाभावेऽप्यरणस्पर्शाद्दशमीयत् । अतएव दिनत्र-  
 पात्मकत्वं संपद्यते यतस्य ॥ यतिनां द्वादशीतरेषां त्रयोदशी ।  
 तस्मादधिकारभेदेन वेधसंकोचविस्तारायितिसिद्धम् ॥ अतएव  
 पारणयोग्यत्वाविशेषणं संगच्छतेऽधिकारभेदेन योग्यत्वसिद्धेः ।  
 न सूर्यस्पर्शनियमस्तेषां निष्कामत्वाद्भूताचरणमधिकारद्योत-  
 नाय ॥ ननूत्तरदिने फलं पारणसंभवः पारणे मरणे चैव तत्काल-  
 व्यापिनीतिथिरिति नियमात्सूर्योदयात्प्राक्पारणाऽसंभवात्स-  
 न्यादिप्रतिषन्धानुदयोत्तरं द्वादश्यभावादिति चेत्संन्यासिषि-  
 ष्ययोरप्रतिषन्धेऽपि गृहीतपञ्चमहापरोत्तरमेव पारणसंभवा-



द्वनस्थस्यस्याश्चेदस्तु कर्मोपसंहारः सोपि परतन्त्रः । एपनिष्का-  
 मगृहस्थो योवनस्थः ॥ पाञ्चरात्रादिदीक्षावतामपि गृहस्थ-  
 त्वेन कर्मोपसंहारप्रसङ्गः पूर्वदिनाधिकारात् । ननु दशमीवेध  
 संयुक्तोयदिस्यादरुणोदयः ॥ नैयोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिनैकाद-  
 शीव्रतमिति पाञ्चरात्रादिदीक्षावतो वैष्णवत्वेनोत्तरदिन एव  
 प्राप्तमिति चेन्नैतद्वैष्णवत्वं व्रते विषयः कित्वाधमाः । ननु यस्य  
 दीक्षास्ति वैष्णवीति घाकयान्तरे लक्षणसमाप्तानात्पञ्चरात्रादि  
 दीक्षित एव वैष्णव इत्यर्थः इति चेन्नैतल्लक्षणमेकादशीव्रते तव प्र-  
 योजकमत एव तदग्रिमकारिकायां लक्षणमाह स्कन्दः ॥ समा-  
 त्मासर्षजीवे पुनिजाचाराद्विप्लुतः । विष्णवर्पिताधिलाचारः  
 स हि वैष्णव उच्यते इति तत्र लक्षणं सन्यासिनि वनस्थे वा घटते-  
 नान्यत्र ॥ विष्णवर्पिताधिलाचारत्वमेव सन्यासः ॥ किंच वि-  
 श्वैकादशी वैष्णवेन नोपोष्येति वचनं परापरसाधारण्येन  
 निषेधं वक्ति तदा सकामेन सकामत्वं निष्कामेन निष्कामत्वं  
 पालनीयमिति पाशायिते व्यवस्योक्तः सकामस्य वेधसद्बोचो-  
 निष्कामस्य द्वादशीधूलिरप्यल निष्कामत्वात् इति व्यवस्यार्थः  
 प्रकरणार्थश्च । तस्मादत्र वचने वैष्णवः परः परिशिष्टः ॥ अत-  
 एवात्र प्रकरणे गृहस्थोयतिविधयाचेति वनस्थ इति चाधमना-  
 मानि निर्दिष्टानि तस्मादाधमनिमित्तो वैष्णवो व्रतप्रकरणे । कोय-

माध्रमप्रकरणेपाञ्चरात्रः प्रविशति नवर्णाध्रमवचनेषु श्रुति-  
स्मृतिपुराणेषु तस्यनिर्वाहः स्यादितिहासेषु । नवैष्णव-  
त्वमाध्रममाच्छादयति पिण्डलोपप्रसङ्गात् । आध्रमनिमित्तोहि-  
पिण्डः ॥ विद्वांनोपवसेत्पारणयोग्यद्वादशीसंयजामुपवसेदिति  
वाक्याभ्यांक्षीणायामेकादश्यां व्रते प्रतिबद्धे सर्वाधिकारिषु वे-  
धसंकोचोगत्यन्तरामावात् । अतएव द्विस्पृगेकादशीयत्र तत्रस-  
न्निहितोहरिः ॥ तान्नैवोपवसेत्काममकामोविष्णुतत्परः । एकाद-  
शीनलभ्येत सकला द्वादशीमवेत् । उपोष्यंकादेदी विद्वा ऋषि-  
च्छालकोग्र्यादिति चरितार्थम् ॥ पूर्वदिने विद्वत्पादुत्तरदिने  
द्वादशीसयद्धनुर्द्वैकादश्यभावादुक्तवचनद्वयस्यावकाशः ।  
वेधवाक्यं बलवदिति केचित् ॥ द्वादशीवाक्यं बलवदिति के-  
चित् । तेन मतमेदावलान्ते । द्वयोरैकवाक्यस्य शास्त्रार्थेऽप्य-  
विषयत्वात् ॥ तथाच विद्वांपारणयोग्यद्वादशीसंयजामुपवसे-  
दित्यर्थे पर्यवसन्ने वेधसंकोचो वेदितव्यो न द्वादशीविस्तारोवे-  
धस्य द्वादश्यधीनत्वादिति तात्पर्यं वचनद्वयस्य । तथाच  
द्वादशीपारणान्तमेतद्व्यतमित्यवगम्यते ॥ अतएव दिनक्षयमृते  
देवि नोपोष्यादशमीमुता । सैवोपोष्या तदापुण्यापरतश्चेत्त्रयोद-  
शीतिहेतुवचनं चरितार्थम् ॥ यदि कथमपि न मंपद्यते द्वादशी  
तदा विद्वान्पुष्योष्येत्यर्थः । एषादशीक्षये सर्वे द्वादशीक्षये स-

कामै ॥ अतएवादित्योदयवेलायाः प्राङ्मुहूर्तद्वयान्विता  
एकादशी तु सम्पूर्णा विद्वान्यापरिकल्पिता । परिकल्पितंति द्वा  
दशीमनुरुध्याधिकार च वेधसङ्कोचविस्तराभ्याम् ॥ अतएव  
पूर्वविद्धा न कर्तव्या पष्ठ्येकादश्याष्टमी । एकादशीनु कुर्वीत-  
क्षीयते द्वादशीयदीत्याह ॥ अधिकारिविशेषस्य द्वादश्यांश-  
रणाभावप्रसङ्गादित्यर्थः । अधिकारिविशेषस्तु निर्विघादोधिषा-  
रभेदादेवयोग्यत्वसिद्धेर्द्वादश्याम् ॥ परतोद्वादशी नवेदित्यस्य  
धाक्यशेषोपम् । परतोद्वादशीयदीत्यस्य धाक्यशेषस्तु ॥ सम्पू-  
र्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेयसा । तत्रोपोम्या द्वितीयानु परतो  
'द्वादशीयदीत्यादियचनकदम्यात्मासर्गसाधारण्येन द्वितीयदि-  
ने प्रत विधत्ते ॥ अतएव सम्पूर्णैकादशीयत्रप्रभाते पुनरेयसा ॥ वै-  
ष्णवीच त्रयोदश्यां घटिकैकापिहश्यते । गृहस्थोपि पराङ्मुख्योत्पूर्वा-  
नोपवसेत्तदा ॥ पूर्णाप्येकादशीत्याज्या घर्धते द्वितयं यदीति स्मृ-  
त्यन्तरम् । एतदेवानुसृत्य सर्वाण्युभयवृद्धियचनानि चरितार्था-  
नि ॥ पूर्वदिनस्य चिद्धत्वादित्यर्थः । अत्र प्रवरणे सम्पूर्णैकादशी-  
यत्र द्वादश्यां वृद्धिगामिनी ॥ द्वादश्यां लङ्घनकार्यं त्रयोदश्यानु-  
पारणमिति वचने द्वादशीत्रयोदशीशब्दाबुदयसाभिध्यात्प्रवृ-  
त्तौ । यस्तुतस्तुसूर्योदयव्याप्त्येकादशी द्वादशीतिवक्तव्यम् ॥  
तथापि यां द्वादशीं वेतिसतामेकादशींविद्धि या त्रयोदशीं तां द्वा-

दशीमितियोधनाय । एतेन तत्कालनियमः परित्यक्तः तीर्थपारणे  
 चरितार्थोवा ॥ अन्यथा त्रयोदशीस्थाने द्वादशीतिवक्तव्यन्तथावा-  
 दशीस्थानएकादशीति तत्रच परादिन इति विशेषण देयम् । तस्मा  
 छाधवादुक्तौ द्वादशीत्रयोदशीशब्दौ तदा नपञ्चमहायज्ञाना-  
 मुपसहारोच्यन्तम् । सर्वस्यास्तिधेरदयव्याप्ततिधिरूपत्वमि-  
 त्युत्सर्गात् ॥ अतएवोदितहोमिनांनानपराधः । तत्कालनियमा-  
 प्रदस्तुतीर्थपारणे चरितार्थः ॥ तथाचैतत्सिद्धम् । अविद्यायामे-  
 कादश्यांपरतो द्वादश्यांसर्वेपामेका । विद्यायांपूर्वदिनेपरादिने  
 लवमात्रायामेकादश्यांतत्परादिनेलवमात्रायां द्वादश्यां परेद्युः  
 तर्धेपाम् ॥ एकादशीक्षयेविद्याप्येकैव सर्वेपाम् । द्वादशीक्षयेसति  
 विद्बृद्धैकादशीयोने सकामानां पूर्वा निष्कामानामुत्तरा । अवि-  
 द्बैकादशीवृद्धौसत्यपिद्वादशीक्षये सर्वेपामेकापूर्वम् ॥ द्वादशी-  
 मात्रवृद्धिस्त्वनिर्णयाद्भम् । अत्राधिकारिणः सर्वेप्याश्रमिणः ।  
 नन्वेकादशीक्षये एकादशीयदा लुप्ता परतो द्वादशीभवेत् । उपो-  
 म्याद्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमांगतिमिति परदिनेप्राप्ते कथं सर्वेपां  
 पूर्वैधुरितिचेदेकादशी नलभ्येत सकला द्वादशी भवेत् ॥ उपोष्यै-  
 कादशीविद्याऋषिरुद्दालकोग्रवीदितिवचनान्तरानुरोधेनालुप्ते-  
 तिच्छेदे सर्वसमञ्जसम् । पाञ्चरात्राणां व्यवस्था पञ्चरात्रादयग-  
 स्तम्या ॥ न तेषामारः धृतिस्मृतिपुराणेषु । नन्वाधमित्वात्प्रवेश

इति चेदाधमध्यवस्थयाऽधगन्तव्यं कितयासंकीर्णतया ॥ नन्वत्र-  
 प्रकरणे वैष्णवशब्दोऽप्यर्थ इति चेन्न । धनस्थादिसङ्ग्रहाधत्वात् ।  
 अनपवादगदङ् ॥ वैखानसाद्यागमोक्तदीक्षांमातोहिवैष्णव इति ।  
 वैखानसायालधिल्याउदुम्वराः केनपाघातरशनाध्रमणाइत्याद-  
 यो धनस्थाः कुटीचको बहुदकोहंसः परमहंस इत्यादयो यतयो  
 यथाधिकारं निवृत्तिदीक्षा दीक्षिता वैष्णवा इति तदर्थः । ननु  
 लक्षणद्वयव्यपमिति चेद्यपकादशोन्नत्यजेत्सवैष्णव इति मत-  
 मूलं वैष्णवत्वं सर्वसाधारणं दीक्षामूलं धनस्थयतिनैष्ठिक  
 विधयासाधारणम् ॥ अतएव पृथक्कृत्य पूर्वामुपबसेदृष्टीति  
 विधत्ते सामान्यलक्षणमवलम्ब्य । दीक्षितस्य वचनविशेषे वै-  
 ष्णवशब्देनोपादानं वचनविशेषे पृथगुपादानं धनस्थोयति  
 विधवेति ॥ अनेन नैष्ठिकोऽप्युपलक्षितः । सामान्यलक्षणं लौकिकं  
 दीक्षालक्षणं शास्त्रीयम् ॥ लौकिकलक्षणसंपन्नोऽग्रहचारी गृह-  
 स्थव्यवस्थया तिष्ठेत् । अतएवात्र प्रकरणे ग्रहचारिणामपि न  
 ध्रुतम् ॥ तस्मात्परापरवैष्णवभेदेन सकामनिष्कामादिभेदेन धा-  
 ऽधमावलम्बिनी व्यवस्था सिद्धा । यदिधेयेपरेद्युरेकादश्यां ततः  
 परेद्युर्द्वादश्यां च सन्देहस्तदार्थसिद्धिर्निर्णयमाह प्रद्युम्नोमार्क-  
 ण्डेयं प्रति ॥ यथा । विधादेषु तु सर्वेषु द्वादश्यां समुपोषणम् ॥  
 पारणं हि त्रयोदश्यामात्रेण मामकीमुन इति ॥ सर्वेषु नान्यतम